ПЕРШЕ ВИДАННЯ СПОГАДІВ ПРО УКРАЇНСЬКИХ СІЧОВИХ СТРІЛЬЦІВ НА ЗАКАРПАТТІ

Хто не знає про Українських січових стрільців — першу національну військову формацію XX століття? Але мало хто чув, що оспіване у численних піснях стрілецтво розпочинало свій бойових шлях саме на Закарпатті.

Після того, як вибухнула Перша світова війна, Австро-Угорська монархія змушена була мобілізувати всі наявні сили. Головна Українська Рада, в яку об'єдналися українські політичні сили на початку війни, запропонувала Відню створити окремий військовий легіон під назвою «Українські січові стрільці». Австрійський уряд погодився, бо потребував добровольців, хоча поставився до цієї ідеї обережно. Коли у серпні 2014 року до «Українських січових стрільців» зголосилися до десяти тисяч юнаків, військове командування імперії Габсбургів погодилося тільки на 2,5 тисячі. Відібрали найкращих — чи не кожен мав за плечима освіту. По суті, це був цвіт молодої української інтелігенції. Російські війська наступом брали Галичину, і Січові стрільці, яких зібрали на присягу в Стрию, відійшли на Закарпаття, щоб тут вчитися військового ремесла.

Українське стрілецтво отаборилося у селах Страбичово та Горонда, неподалік Мукачева. Говорили поміж собою тоді багато про що. Одні вважали, що «Українські січові стрільці» або скорочено «УСС» (звідси походить народна назва — «усуси») мали своєю звитягою принести славу українському народові серед інших націй. Другі казали, що не треба квапитися лізти в бій. Краще поберегти сили для майбутньої боротьби за Українську державу. Рацію з історичної перспективи мали і перші, і другі. Січові стрільці прославилися і в боях під час Першої світової війни, і взяли активну участь у національно-визвольних змаганнях в Україні у 1917–1921 роках.

Освічені і дисципліновані юнаки завоювали на Закарпатті прихильність не тільки місцевих українців, але й навіть угорців. Хоча на початках їхній вигляд був далеко не парадний. Стрільці були зодягнені й обуті, як цивільні, озброєнні, в кращому разі, рушницями давньої системи Верндля на один набій, зі шнурком замість ременя. З тими крісами хлопці робили вправи і з ними пішли у перші бої.

Але на військову підготовку випало небагато часу. Російські війська захопили Галичину і впритул наблизилися до Закарпаття. Австрійське командування кинулося по останні резерви. Прийшла черга й на українських стрільців. Першою відправилися на Верецький перевал сотня В. Дідушка 10 вересня 1914 року. 17 вересня виїхала на Ужок друга сотня О. Семенюка. До кінця вересня на фронт відійшли всі відділи УСС. У Горонді і Страбичові залишилися тільки недужі. З них почав формуватися Кіш «усусів».

Сотня Семенюка після бою біля Ужка перейшла у містечко Великий Березний і залишалася там до 13 жовтня. Сотня Дідушка після оборони Верецького перевалу та бою біля Вишніх Верецьок повернула до Чинадієва. На закарпатській землі полягли перші українські стрільці. Творилася нова сторінка нашої історії.

Тим часом ворог напирав з Карпат у глиб Угорщини. Після оборонного бою біля Сваляви, в якому брала участь решта частин УСС, стрільці зібралися у Чинадієві, де відбулося переформування частин — створено два і пів куреня, кожний із чотирьох сотень. На жаль, тоді Січовим стрільцям не довелося бути разом, бо військове командування з Відня підпорядкувало їх різним частинам корпусу генерала Гофмана. Починався жовтневий наступ.

Карпатський похід вкрив славою Січових стрільців. Тепер бої відбувалися у Галичині. Лише сотня Клима Гутковського залишилася в тилу у Хусті. Коли наслідник престолу австро-угорської монархії Карл Габсбург проїжджав через це містечко, йому було представлено сотника Гутковського та його сотню, і Січові стрільці отримали від нього високе визнання.

У другій половині листопада 1914 року російські війська перейшли в наступ, і на карпатських хребтах знову стало гаряче. На українських стрільців було покладене завдання стати «оком фронту», вони весь час ходили в розвідку, часом глибоко у ворожий тил. Їхня відважна

поведінка та здобуті вістки про ворога викликали захоплення у вищого командування.

Після 10 січня вийшла на фронт і сотня Клима Гутковського, що досі стояла залогою в Хусті. Вона потрапила на дуже важкий бойовий терен і займалася розвідкою. За успіхи її навіть було згадано у звіті головного командування армії. Однак в безупинних боях за два місяці сотня Гутковського зазнала таких втрат, що її в березні відправили до Мукачева для поповнення особового складу. Важкі обставини відбилися на здоров'ї славного сотника Клима Гутковського, який помер після Великодня у Будапешті.

Саме у Мукачівському замку розташовувалася додаткова сотня УСС, якою командував сотник Никифор Гірняк. На її основі і постав Кіш Українських січових стрільців — так звана «кадра» (чи по-теперішньому — «пункт постійної дислокації) — збірний пункт для тих, що поверталися до своїх сотень із відпустки, лікування чи залишків частин з фронту. Тут із них під проводом старшин формували нові відділи і відсилали назад до бойових сотень. Набирати новобранців із місцевих «кадра» не мала права.

У Мукачівському замку в Коші була сформована Пресова Кватира (по-теперішньому — прес-центр), для цього підхорунжий І. Іванець купив у Мукачеві фотоапарат. Тут було організовано стрілецьку читальню та бібліотеку, лекційний гурток. У Паланку «кадра», а згодом Кіш Українських січових стрільців знаходилися від листопада 1914 року до 5 липня 1915 року.

Була ще в УСС і «гуцульська сотня». 27 жовтня 1916 року вона була розквартирована у Великому Бичкові. А після кривавих боїв у Карпатах 18 червня відправлена на відпочинок у село Петрове на Закарпатті, звідти 27 червня подалася знову на передову під Бережани.

Оскільки серед Січових стрільців переважали молоді інтелігенти та студенти, стрілецтво породило справжній культурний феномен — художню творчість у військових мундирах. Січові пісні стали загальнонародними.

У нашому збірнику подаємо спомини таких відомих літературних постатей серед стрільців, як підхорунжий Роман Купчинський, автор першого роману про усусів «Заметіль», підхорунжий Осип Назарук, автор роману «Роксоляна», який нині вивчають у школах, вістун Мирослав Ірчан — відомий драматург, публіцист та письменник,

страчений сталінським режимом, Михайло Яцків — модерний прозаїк, один із найвідоміших галицьких письменників того часу.

Українське січове стрілецтво дало ціле гроно поетів, піснярів, художників, театралів, журналістів. Як тут не згадати драматурга і композитора Ярослава Барнича та його безсмертну оперету «Шаріка», перша дія якої відбувається в Хусті 1914 року, а один із головних героїв має рідкісне ім'я Клим, як і знаний сотник Клим Гутковський, який у той час перебував у цьому закарпатському містечку. Цілком можливо, що й сам Ярослав Барнич служив у його знаменитій сотні.

На жаль, про перебування Українських січових стрільців на Закарпатті є лише розрізнені відомості з різних джерел. Тому нам хотілося заповнити цю прогалину бодай у вигляді зібраного матеріалу в одному виданні.

Тут подаємо лише свідчення самих учасників (серед них такі відомі постаті, як очільник УСС Михайло Галущинський та сотник Василь Дідушок) і очевидців, як-от: дві чудові аналітичні статті закарпатського історика та політичного діяча, голови Сойму Карпатської України Августина Штефана, який перший спробував узагальнити інформацію про перебування за Карпатами Січових стрільців та Української Галицької армії як природного продовження легіону УСС.

Більшість зібраних тут першоджерел друкуються вперше через століття після публікації і мають непроминальне значення. Зроблено невелику мовну редакцію, щоб сучасний читач краще сприймав тексти. Іноді до рідкісних слів додано пояснення. Подано у книжці і кілька зразків художньої прози, написаної самими стрільцями. Зокрема, першу редакцію поеми Романа Купчинського «Новініада», що розповсюджувалася в рукописі з малюнками Осипа Куриласа і вважається започаткуванням стрілецької преси, яку творили переважно в сатиричному ключі.

Українське січове стрілецтво стало першим широким контактуванням закарпатців зі свідомим українством. І той їхній патріотичний запал вже ніколи тут не вгасав, оформившись в український національний рух Чехословацьої доби, який завершився проголошенням Карпатської України у 1939 році, а через шість років — закономірним возз'єднанням закарпатських українців із рештою українського народу.

Олександр Гаврош, упорядник

АВГУСТИН ШТЕФАН

УКРАЇНСЬКІ СІЧОВІ СТРІЛЬЦІ В ЗАКАРПАТТІ ПІД ЧАС ПЕРШОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ

На пробудження національної свідомості закарпатців значний вплив мало перебування Українських січових стрільців (УСС) на Закарпатті. Більші або менші формації УСС, деколи кількасот стрільців, перебували тут від кількох днів до кількох місяців у кільканадцяти селах і містечках від 4 вересня 1914 аж до квітня 1917 року.

Стрільці часто ночували в селянських хатах, розмовляли з селянами, бавилися з дітьми, учили молодь народних і патріотичних пісень, у неділю й у свято ходили до церкви, і часто стрілецький хор співав там на Богослужбах. Мешканці села щоденно прислуховувались до команд їхньою рідною мовою, українських пісень і розмов «панів офіцерів», які говорили не по-мадярськи, а так, як вони. Це створило сердечні стосунки між стрільцями і селянством і прокидало приспану свідомість.

Стрільці веселою вдачею, бажанням допомогти і своєю піснею так зачаровували мешканців тих сіл, де вони були на постої, що не тільки молодь, але й старші з плачем випроваджували стрільців з села, коли вони вибиралися на фронт або до іншого постою.

Відділи УСС побували довше в таких місцевостях Закарпаття:

1) У Страбичові і в Ґоронді перший курінь Михайла Волошина, другий курінь Гриця Коссака і третій півкурінь Степана Шухевича від 4-го до 30-го вересня 1914 р., однак деякі сотні відійшли на фронт скоріше.
2) У Нижніх Верецьках сотня Василя Дідушка від 10 вересня до 8 жовтня 1914 р.

3) В Ужку, у Заброді й у Великім Березнім сотня Осипа Семенюка від 18 вересня до 15 жовтня 1914 р.
4) У Чинадієві сотня В. Дідушка від 10 до 25 жовтня 1914 р.
5) У Хусті сотня Клима Гутковського від 1 листопада 1914 до 10 січня 1915 р.

З околиці Хуста (з Липецької Поляни) кілька сільських хлопців просили прийняти їх в тім часі до УСС, але їх не могли прийняти. Сотник Ґутковський якийсь час був місцевим командантом у Хусті і спричинився до популяризування УСС не тільки серед місцевого населення, але і серед австрійської армії, бо чисельні відділи армії, переходячи через Хуст, зустрічалися тут з сотнею УСС. Коли австрійський престолонаслідник Карло переїжджав через Хуст, сотника Ґутковського та його сотню було представлено Карлові, і вони одержали признання від Карла.

6) У Ґоронді знову зібралися сотні Осипа Будзиновського та Дмитра Вітовського в першій половині листопада і по кількох днях відійшли на фронт 12 листопада 1914 року.
7) У Паланках від листопада 1914 до 5 липня 1915 була спочатку кадра, а потім кіш.
8) У селі Мішкаровиці біля Латірки третій півкурінь Степана Шухевича став постоєм у кінці листопада 1914 року і виконував стежну службу весь грудень та брав участь у боях в Підполозі (Везерсаллаш) і в Гукливому (Зуґо).
9) В околиці Волівця поміж верхами Плай та Великий Верх сотні Осипа Букшованого, Романа Дудинського та Зенона Носковського перейшли на становище 20 грудня. Звідтіль атакували ворожі становища аж до 7 січня 1915 р.
10) У долині Ріки (Надь Аґ) у Воловім, в Соймі, в Майдані і в Торупі сотня К. Ґутковського від 10 січня 1915 року аж до кінця січня брала участь в боях і опісля перейшла до Галичини.
11) У Мармароськім Сиготі був Кіш від квітня 1916 до квітня 1917 р.
12) У Великім Бичкові перебувала Гуцульська Сотня від 27 жовтня 1916 до 26 листопада 1916 р. Ця сотня була створена в 1916 р. по розгромі під Бережанами і мала 180 стрільців, майже самих гуцулів.

Спершу Кадра, а від березня 1915 р. Кіш були збірним пунктом для тих стрільців, що верталися до своєї сотні з відпустки, з лікування або як «загублені» в боях. Кадра в перших місяцях була в Ґоронді, пізніше аж до березня 1915 року в Паланках (Вар Паланка) біля Мукачева. Перше місце постою Коша УСС в Закарпатті було так само в Паланках. Кіш і Кадра виконували адміністративну працю, вишколювали і формували новобранців та зберігали зв'язок між поодинокими відділами УСС. Коли зібралося більше число стрільців в Коші, то вели серед них і серед населення ближчої околиці освітню та освідомну працю.

Кіш був у Паланках від березня до 5 липня 1915 р. Вправлені в народній праці студенти-стрільці скоро здобули довір'я сільської молоді та навіть і старших. Стрільці співали часто в церкві в Мукачеві, давали концерти українських пісень і стали такими популярними, що навіть з далеких сіл приходили селяни і просили, щоби стрільці співали в церкві та приходили на весілля і на хрестини.

На освідомну працю УСС звернула увагу мукачівська мадярська поліція і зробила донос до міністерства внутрішніх справ у Будапешті про «протидержавну» аґітацію стрільців. Як наслідок цього команда УСС дістала строге напімнення з вимогою припинити українську національну пропаганду в Закарпатті. Однак сердешні взаємини між стрілецтвом та населенням не були припинені і стрільці провадили свою працю далі.

Кіш у Паланках був розміщений у замку-фортеці князя Коріятовича, що був перебудований в XVII столітті. З цього замку вирушив був похід війська семигородського князя Юрія Ракоція II, союзника Богдана Хмельницького, проти Польщі 1657 р. На великій, відкритій терасі цього замку зібралося 29 квітня 1915 р. близько тисячі стрільців та значне число гостей з Паланок, з Мукачева та з близької околиці, щоби віддати честь Шевченкові. Це було перше публічне Шевченківське свято в Закарпатті. Святочну промову виголосив делегат Боєвої Управи д-р Володимир Старосольський, хор і оркестра стрільців дали музично-вокальні номери, між іншими «Закувала та сива зозуля» і «Гуляли». По кінцевій промові Т. Меленя стрільці відспівали гуртом «Ще не вмерла». Свято зробило глибоке враження на присутніх, які довго ще не розходилися, розмовляли з стрільцями і слухали їхніх патріотичних пісень.

Кіш в Паланках дав ще одне «перше» на Закарпатті: першу українську гімназію. Щоправда, до цієї гімназії ходили тільки стрільці, але вона була вміщена в державній мадярській народній школі, і тому населення знало про українську гімназію. У стрілецькій гімназії було близько 30 учнів-стрільців, які перед тим скінчили бодай четверту клясу гімназії. Викладав у ній кандидат філософії Степан Прідун латину, греку, математику і філософію за програмою вищих кляс гімназії. Гімназія в Паланках потривала від кінця травня до 5 липня 1915 р., коли Кіш був перенесений до Галичини. Там гімназія мала більше учнів і більше учителів.

Командантом Сигітського Коша був відомий артист-маляр, четар Юліян Буцманюк, який маючи у своїм коші біля 300 виздоровців, провадив важну освідомну працю в Мармарощині.

Побут і зв'язана з ним праця стрільців в Закарпатті принесли довготривалі висліди. Чар української пісні, сила рідного слова, тепле ставлення галичан до них, прокинули приспану любов до свого власного народу. Закарпатці з власного досвіду пізнали правду слів поета О. Духновича «Бо свої то за горами, не чужі». Разом з новими піснями ширилася і національна свідомість з села до села, і в 1918–1920-х роках, замість «смиренно-покірного» русина, бачимо національно свідомого русина-українця, який у Любовні, Сваляві, Сиготі і Хусті гордо заявляє мадярським панам і їхнім воякам: «Не будемо далі вашими рабами, хочемо свою власну державу, хочемо Україну».

У Хусті на всенароднім конгресі заступники з цілого Закарпаття і Пряшівщини, незважаючи на наявність мадярського війська, вирішують з'єднати Закарпаття з Соборною Україною. По Службі Божій у церкві, під час походу на вулицях Хуста і в залі конгресу, селянські делегати співали національний гімн, зі зміненим початком: «Вже воскресла Україна...». Наявні інтеліґенти дивувались, звідки селяни знають український гімн. Їх відповідь була проста: «Від наших січових стрільців».

Майже в усіх селах, де були стрільці, уже в перших роках чеського режиму, коли закарпатці мали більше свободи, як під мадярами, поставали читальні «Просвіти». Деякі з цих сіл і міст як Великий Бичків, Хуст, Вишні Верецьки стали центрами культурно-національної праці своєї околиці.

«Пам'ять про УСС залишилася тривка і добра, — пише «Сеньйорська Ватра» у статті «Початки пластового руху в Карпатській Україні». Коли 1925 року в Лугах, коло Сваляви, був пластовий табір і одного дня запрошено на ватру довколишнє населення, від селян чули ми про УСС як про гарних хлопців, що йшли битися за Україну».

Пам'ять про УСС в Закарпатті не загине. Зберігатимуть її численні могили стрільців, що лежать в таких місцевостях (у дужках день смерти):

Вишні Верецьки: Микола Василаш (23 вересня 1914), Василь Грицина, Іван Юріїв, Іван Козел, Юліян Кордюк, Данило Корінь (24 вересня 1914), Василь Абрисовський, Іван Беч, Роман Богданович, Іван Вацик, Микола Вовк, Петро Завадович, Іван Коваль, Франц Мазяр, Павло Максимяк, Михайло Петрович (28 вересня 1914), Володимир Савицький (4 листопада 1914).

Волівець: Лев Коберський (29 листопада 1914), Михайло Палій (11 лютого 1916).

Гуклива: Іван Василишин (21 грудня 1914).

Ґоронда: Бойко («Вістник Союза Визв. України», 16 січня 1916), ч. 65-66, стор. 41).

Мукачево: Іван Безпалко (6 лютого 1915), Володимир Бернацький (1 березня 1915), Іван Веприк (25 березня 1915), Кость Головінський (26 квітня 1915), Федь Матияш (7 квітня 1915), Микола Синецький (14 липня 1915), Володимир Ходаневич (3 квітня 1915).

Поляна: Володимир Ляшкевич (16 січня 1915).

Свалява: Петро Баюрчак (23 березня 1915).

Ужгород: Остап Вахнянин (31 серпня 1924).

Стрілецька Рада на своєму останньому засіданні в липні 1920 р. у Празі закликала січових стрільців повернутися до Галичини. Однак кількадесят їх залишилося в Закарпатті і взяло участь у розбудові цієї занедбаної української землі.

Авторові цих рядків вдалося ствердити імена таких:

четар Ярослав Барнич, учитель, диригент, до р. 1939;

хорунжий Омелян Білинський, учитель, до р. 1939;

підхорунжий Остап Вахнянин, професор гімназії, до р. 1924;

четар Іван Гурко, учитель, до р. 1939;

Антін Дівнич, урядник «Просвіти», до р. 1938;

підхорунжий Дідик, професор гімназії, до р. 1938;

Гриць Дубик, учитель, до р. 1939;

отаман Гриць Коссак, учитель торгівельної школи, до р. 1924;

Степан Миколин, учитель, до р. 1939;

поручник д-р Михайло Новаківський, банківський урядник, адвокат, до р. 1936;

хорунжий д-р Іван Рихло, лікар, до р. 1939;

хорунжий д-р Роман Стахура, адвокат, до р. 1939;

поручник д-р Ілько Цьокан, професор торгівельної академії, до р. 1925.

Августин Штефан
«Українське військо в Закарпатті»
(Торонто–Нью-Йорк), 1969 рік

ЗМІСТ

Перше видання спогадів про Українських січових стрільців на Закарпатті 3

Українські січові стрільці в Закарпатті під час Першої світової війни 7

Спомини команданта Українських січових стрільців 13

Перша сотня Першого куреня. *(Оповідання українського офіцера)* 24

Перша стріча. *(Спомин про виправу першої і другої сотні Дідушка під Сянки)* 28

Українські завзятці. *(Картинка з недавнього минулого)* 38

Серед українських стрільців. *(Із записок офіцера)* 41

Вечірня молитва 44

Мама 45

Стрілець на лафеті 46

В бур'янах. *(Зі спогадів січового стрільця)* 50

Їз моїх спогадів 57

Дорогою до Ґоронди 57

Стрілець Кутерлаш утікає з полону 59

Лещатарство під час війни 59

Армійський вишкіл 1917 року 61

З Угорської України 64

З мотикою на сонце. *(Спомин учасника від 7 жовтня до 21 жовтня 1914 року)* 66

Моя остання стежа в Карпатах 87

Шевченківське свято у Варпалянці 94

По наших, не своїх селах. *(Допис з Угорщини)* 99

Зі споминів четаря УСС 104

Збори Січових стрільців у Варпалянці 108

Пам'яті сотника УСС Клима Ґутковського 110

Українці та мадярська преса. *(Інтерв'ю з доктором Стрипським)* 120
До історії Коша УСС. *(Від самого початку на основі зібраних на місці записок)* 122
Виправи Української Галицької Армії на Закарпаття 1919 року 131
1. Виправа до Ясіня 134
2. Виправа до Ясіня–Сигота 136
3. Виправа до Мукачева 141
4. Третя виправа до Ясіня і Гуцульська Республіка 144
5. Відділи УГА разом з чехословацьким військом в бою проти мадярських комуністів 147
Випад галицьких військ на Закарпатті. *(Спомин про події 1919 року)* 148
Десять днів на Підкарпатті. *(Спомин з 1919 року)* 156
Моя виправа на Закарпаття 171
I. 171
II. 172
III. 172
Відозва 179
Перед навалою. *(Із роману «Заметіль»)* 181
«Новініада» 192
Під Чорногорою. *(Уривок зі споминів «Перехід решток УГА в ЧСР»)* 198
Син Закарпаття. *(Спомин)* 200